

**O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O'RTA MAXSUS TA'LIM
VAZIRLIGI NIZOMIY NOMIDAGI TOSHKENT DAVLAT
PEDAGOGIKA UNIVERSITETI**

**TARIX FAKULTETI "MILLIY G'OYA, MA'NAVIYAT ASOSLARI VA
HUQUQ TA'LIMI" YUNALISHI, 302-GURUH**

KURS ISHI

**MAVZU: DAVLAT XALQARO HUQUQNING ASOSIY
SUB'EKTI SIFATIDA**

BAJARDI: SABOXITDINOV S.

TEKSHIRDI: DOTS.AVAZOVA SH.

TOSHKENT-2013

REJA:

KIRISH

1. XALQARO HUQUQ SUB'EKTLARINING UMUMIY TAVSIFI

2. XALQARO HUQUQDA «DAVLATLARNING SUB'EKTLILIK HUQUQI»
TUSHUNCHASI

3. DAVLAT YURISDIKTSIYASI VA DAVLAT IMMUNITETI

4. O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI - XALQARO HUQUQNING TO'LA
HUQUQLI SUB'EKTI

XULOSA

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI

KIRISH

Mavzuning dolzarbligi. Ma'lumki, xalqaro huquq mustaqil davlatlar o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turadi. SHu bois, davlatlar uchun majburiy bo'lgan huquq normalari ana shu davlatlarning konventsiyalar yoki hammaga rasm bo'lib qolgan urf-odatlarda o'z ifodasini topgan erkin xohish-irodasi tufayli dunyoga keladi. Davlatlarning hamjihat, uyg'un umumiy irodasi sub'ektlar irodasining shunchaki bir yig'indisi emas. Balki u davlatlarning ichki va xalqaro hayoti shart-sharoitlarini o'zida aks ettiruvchi birdamlik samarasidir. Xalqaro huquq — davlatlararo tizimda amaldagi huquqning alohida mustaqil tizimi. Avvalambor, xalqaro huquq davlatlararo munosabatlarni tartibga soladi. Davlatlararo tizimning tarkibiy qismlari quyidagilardir: davlatlar, xalqlar va millatlar, xalqaro hukumatlararo tashkilotlar, xalqaro konferentsiyalar, davlatlardagi turli nohukumat birlashmalari, xalqaro organlar, xalqaro-huquqiy normalar. Davlatlararo tizimning barcha qismlari bir-biri bilan o'zaro chambarchas bog'liqdir¹.

Davlatlararo tizim ichki davlat tizimidan farq qiladi. Davlatlararo tizimda oliy hokimiyat yo'q. Bundan tashqari, ichki davlat tizimidagi kabi qonun chiqaruvchi, ijroiya va sud hokimiyati organlar ham yo'q. Bu holat esa davlatlararo tizimning o'ziga xosligini belgilab beradi.

Davlatlararo tizimning normativ asosini xalqaro huquq normalari tashkil etadi. Xalqaro huquq davlatlararo tizim o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turuvchi huquqiy vositadir.

SHuni alohida ta'kidlash zarurki, davlatlararo tizim sub'ektlari o'rtasidagi munosabatlar faqat xalqaro huquq normalari bilangina tartibga solinmaydi. Bu munosabatlar xalqaro siyosiy va axloq normalari, xulq-atvor qoidalari, odat normalari, xalqaro tashkilotlarning rezolyutsiya — tavsiyalari bilan ham tartibga solinadi.

¹ Lukashuk I.I., Saidov A.X. Hozirgi zamon xalqaro huquq nazariyasi asoslari. Darslik. - T. "SHarq", 2004, 44-bet

O'zbekiston Respublikasi mustaqillikka erishganidan so'ng xalqaro munosabatlarning to'la huquqli sub'ektiga aylanganligi O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasida huquqiy jihatdan mustahkamlab qo'yilgan². O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimov ta'kidlaganidek, "Biz dastlabki kunlardan oq mustaqil ravishda tashqi siyosat yurita boshladik. Tinchlik va hamjihatlik printsiplarini olg'a surdik. O'zbekiston iqtisodiy va ma'naviy salohiyatli buyuk davlat ekanini anglatib turdik va bu haqiqatni amalda namoyon eta boshladik"³.

Davlatlararo xalqaro munosabatlarni shu munosabatlarning mustaqil sub'ektlari o'rtasida o'zaro huquq va majburiyatlarni o'rnatish yo'li bilan tartibga soluvchi alohida yuridik normalar tizimi sifatida xalqaro huquq o'ziga xos norma ijodkorligi jihatlariga ega. Ushbu jabhada norma ijodkorligining o'ziga xosligi shundaki, bu jarayonda sub'ektlarning o'zi ixtiyoriy xohish-iroda asosida ishtirok etadi. Xalqaro huquq normasi negizida doimo shu normani yaratishning yagona usuli hisoblangan sub'ektlar bitimi yotadi. SHunday ekan, xalqaro huquqiy bilimlarga ega bo'lish borasida xalqaro huquq sub'ektlari masalasini o'rganish muhim ahamiyatga ega.

Kurs ishining maqsadi va vazifalari. Xalqaro huquq sub'ektlari masalasini, shuningdek, xalqaro huquqning asosiy sub'ekti bo'lgan davlatning su'ektlilik huquqi masalasi va uning belgilarini o'rganish kurs ishining maqsadini tashkil etadi. Ushbu maqsadni amalga oshirish uchun quyidagi masalalar belgilab olindi:

- Xalqaro huquqning davlat, xalqaro tashkilot, individ, xalqlar yoki millatlar kabi sub'ektlariga umumiy tavsif berish;
- Xalqaro huquqda «davlatlarning sub'ektlilik huquqi» tushunchasini ochib berish;
- Davlat yurisdiksiyasi masalasini yoritib berish;
- Davlat immuniteti tushunchasini yoritib berish;

² O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi.- T.: O'zbekiston. 2012, 17-modda

³I.A.Karimov. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1., T.: O'zbekiston, 1994, B.5.

- O'zbekiston Respublikasi - xalqaro huquqning to'la huquqli sub'ekti sifatida xalqaro munosabatlardagi maqomini o'rganish.

1. XALQARO HUQUQ SUB'EKTLARINING UMUMIY TAVSIFI

Xalqaro huquq sub'ekti o'z imkoniyatlari va yuridik xususiyatlari tufayli xalqaro huquq bo'yicha muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishga va uning normalarini yaratish va amalda tatbiq etishda qatnashishga qodir mustaqil tuzilmadir. Sub'ekt xalqaro huquqqa bevosita bo'ysunishi va mustaqil xalqaro maqomga ega bo'lishi zarur. Xalqaro huquq sub'ektlari maqomining o'ziga xosligi shundaki, ular nafaqat huquq va majburiyatlarni tashuvchi, balki xalqaro-huquqiy normalarni yaratish va amalda tatbiq etishda asosiy ta'sir etuvchi kuch vazifasini ham o'taydi.

Xalqaro huquq nazariyasida xalqaro huquq sub'ektlari jumlasiga xalqaro huquq va majburiyatlarga ega bo'lgan hamda ularni xalqaro huquq asosida va doirasida ro'yobga chiqaradigan xalqaro munosabatlar ishtirokchisini kiritish qabul qilingan. Xalqaro huquq sub'ekti - o'zinig imkoniyatlari va yuridik xususiyatlari evaziga xalqaro huquq bo'yicha huquq va majburiyatlarga ega bo'lishga, ushbu normalarni yaratish va amalga oshirish jarayonida ishtirok etishga qodir mustaqil tuzilma.

Xalqaro huquq sub'ektlari quyidagi qirralari bilan ajralib turadi:

birinchidan, xalqaro ommaviy munosabatlar ishtirokchilari jamoaviy tuzilma hisoblanadi. Xalqaro munosabatlarning har bir ana shunday ishtirokchisi tashkilotga xos elementlarga: davlat- hokimiyati va boshqaruv apparatiga; kurashayotgan millat-mamlakat ichkarisida va xalqaro munosabatlarda uning vakilligini namoyon etadigan siyosiy organga; xalqaro tashkilot-doimiy ishlovchi organga va hokazolarga ega bo'ladi. Hokimiyat vakolatlarini amalga oshirish chog'ida xalqaro huquq sub'ektlari nisbatan mustaqil va bir-birining irodasiga tobe emas. Ularning har biri mustaqil xalqaro-huquqiy maqomga ega, xalqaro-huquqiy munosabatlarda o'z nomidan ish yuritadi;

ikkinchidan, barcha sub'ektlar xalqaro normalarni ishlab chiqish va qabul qilishda mustaqil ishtirok etish layoqatiga ega. SHartnomaviy-huquqiy

layoqatsizlik xalqaro huquq sub'ektiga xos muhim elementlardan sanaladi. Xalqaro huquq nazariyasida (aksariyat davlat ichki huquqi sub'ektlaridan farqli o'laroq) sub'ektlar shunchaki xalqaro-huquqiy normalar ijodkorlari emas, balki ularni yaratishda ishtirok etuvchi shaxslar hamdir.

SHuni ta'kidlash zarurki, huquqning alohida tizimi sifatida xalqaro huquq o'ziga xosligi, xalqaro huquq sub'ektiga xosligi va nihoyat xalqaro huquq - sub'ektlilikning o'ziga xos jihatlarini belgilab berishi bilan ajralib turadi. Xalqaro huquq - sub'ektlilikning mazmun-mohiyatini bunday sub'ektning xalqaro huquqiy normalaridan kelib chiqadigan asosiy huquq va majburiyatlari tashkil etadi.

Xalqaro huquq nazariyasida xalqaro huquq - sub'ektlilik kelib chiqishiga ko'ra, faktik va yuridik qismlarga bo'linadi. SHunga mos ravishda, xalqaro huquq sub'ektlarining ikki xil - birlamchi (suveren) va hosila (nosuveren) kategoriyalari farqlanadi. SHuning uchun nazariyotda xalqaro huquq sub'ektlarini ikkita katta guruhga: birlamchi (asosiy) va ikkilamchi (hosila) sifatida tasniflash qabul qilingan.

Xalqaro huquq barcha sub'ektlarining umumiy xalqaro-huquqiy maqomi ularning asosiy huquq va majburiyatlarini tavsiflab beradi. Muayyan turdagi sub'ektlarga (davlatlarga, xalqaro tashkilotlarga va boshqalarga) xos bo'lgan huquq va majburiyatlar ushbu toifaga mansub sub'ektlarning alohida xalqaro-huquqiy maqomini tashkil etadi. Aniq bir sub'ektning huquq va majburiyatlari mujassamlikda ana shu sub'ektning individual xalqaro-huquqiy maqomini tashkil etadi.

SHunday qilib, turli xalqaro huquq sub'ektlarining huquqiy holati bir xil emas, chunki ularga talluqli xalqaro normalarni qo'llash va o'z navbatida, ular ishtirok etadigan xalqaro-huquqiy munosabatlar doirasi turlichadir.

Jismoniy shaxslar va davlat ichidagi tashkilotlar (shu jumladan, millatlararo, savdo sotiq, sanoat kompaniyalari va korporatsiyalari) xalqaro huquq sub'ektlari hisoblanadi. Ular davlatning favqulodda yurisdiksiyasida

bo'ladi va ularning xalqaro maydondagi maqomi ichki qonunchilikda belgilab qo'yiladi.

Davlatlar xalqaro huquqning birlamchi sub'ektlaridir. Ularning xalqaro-huquqiy layoqati tashkil topganlik fakti bilan birga paydo bo'ladi. Xalqaro huquqning boshqa sub'ektlari esa, bunday maqomga davlatlar tufayligina erishadilar.

Davlatlar xalqaro huquqning universal sub'ektlari hisoblanadi. Ular har qanday xalqaro-huquqiy munosabatlarda ishtirok etish huquqiga egadir.

Xalqaro tashkilot o'z ahamiyati jihatidan xalqaro huquqning ikkinchi sub'ekti hisoblanadi. Xalqaro tashkilotlar son jihatidan davlatlarga qaraganda anchagina ko'p bo'lsa-da, lekin huquqiy layoqati bo'yicha ularga nisbatan orqaroqda turadi. Xalqaro tashkilotlarning sub'ektlilik huquqi davlatlar ularga bergan vakolatlardan kelib chiqadi.

Xalqaro huquqning noan'anaviy sub'ektlari tarkibiga erkin shahar yoki Vatikan singari davlat sifatidagi tuzilmalar kiradi.

Erkin shahar - o'zini o'zi boshqaruvchi siyosiy tuzilma bo'lib, shartnoma asosida berilgan xalqaro-huquqiy maqom bilan u iqtisodiy, madaniy va muayyan darajada siyosiy xalqaro-huquqiy munosabatlarda ishtirok etishi mumkin. Erkin shaharning tashkil etilishi xalqaro tartibot omillari bilan belgilanadi. SHu bois, uning uchun erkin shaharning xalqaro-huquqiy sub'ektligini belgilovchi xalqaro-huquqiy shartnoma oliy yuridik kuchga ega hujjat hisoblanadi.

Ayrim huquqshunos olimlarning fikricha, *transmilliy korporatsiyalar* ham ma'lum ma'noda xalqaro huquqning sub'ektlari hisoblanadi. Darhaqiqat, bu korporatsiyalar sanoat va moliya sarmoyasining o'ta harakatchanligi bilan ajralib turadi. Bunday harakatchanlik esa ularga o'zlarining faoliyat ko'rsatish sharoiti tobora kamdaromad bo'lib borayotgan davlatlar hududini zudlik bilan tark etish imkonini beradi. Transmilliy korporatsiyalarning doimiy ravishda monopolizmga intilishi oxir-oqibat jahon bozoriga ziyon yetkazmasligi uchun Transmilliy korporatsiyalarning xalqaro ko'lamda kelishilgan faoliyat doirasini yuzaga keltiruvchi xalqaro-huquqiy tartibga solishning ahamiyati kattadir.

Xalqaro huquq bo'yicha adabiyotlarda *individdning* ham cheklangan xalqaro-huquqiy layoqatga ega ekani xususida fikrlar mavjud. Bunda ushbu nazariya tarafdorlari, avvalambor, xalqaro huquq individ uchun bevosita huquq va majburiyatlar tug'dirishiga e'tiborni qaratadilar. Darhaqiqat, bu fikrlarda asos bor. Chunki xalqaro huquqda qaroqchilik, genotsid, aparteid singari bir qator jinoyatlar ma'lumki, Xalqaro jinoyat sudi yoki maxsus tuzilgan xalqaro jinoyat tribunali vositasida individ ustidan xalqaro jinoyat odil sudlovini amalga oshirish chog'ida mazkur jinoyatlarga to'g'ridan-to'g'ri xalqaro jinoyat sifatida qaralishi mumkin.

2.XALQARO HUQUQDA «DAVLATLARNING SUB'EKTLILIK HUQUQI» TUSHUNCHASI

Davlat xalqaro huquqning asosiy sub'ektidir. O'zida uch belgi - aholi, hudud va siyosiy hokimiyat birligini mujassam etuvchi «davlat» tushunchasi xalqaro-huquqiy adabiyotda azaldan ishlatib kelinadi. Bu tushuncha xalqaro amaliyotda ham qo'llaniladi. Masalan, 1933 yildagi Davlatlarning huquqlari va majburiyatlari to'g'risidagi amerikalalararo konventsiyaning 1-moddasida xalqaro huquq sub'ekti sifatida davlatning quyidagi belgilari: doimiy aholi, muayyan hudud, hokimiyat va boshqa davlatlar bilan munosabatga kirishish layoqati qayd etilgan.

Davlat - aholining xalqaro muloqotdagi ishtirokini tashkil qilishning zaruriy shakli. Xalq suverenitetining tashuvchisi sifatida davlat xalqaro hamjamiyatda xalq nomidan vakillik qiladi va uning manfaatlarini himoya etadi. Davlat xalqaro munosabatlarning boshqa ishtirokchilari, milliy tuzilmalar, jismoniy va yuridik shaxslar o'rtasidagi aloqalarning asosiy qismini o'z nazorati ostida mujassamlaydi.

Xalqaro-huquqiy sub'ekti davlat nomidan vakil hisoblangan tegishli organlar yoki mansabdor shaxslar emas, balki davlatning o'zidir. SHu bois, «hukumatlararo» tashkilotlar, «hukumatlararo» bitimlar kabi iboralarni qo'llashda chalg'imaslik kerak. Bunday hollarning barchasida davlat xalqaro huquqning

sub'ekti hisoblanadi va uning zimmasiga o'ziga tegishli organlar faoliyati uchun to'la javobgarlik mas'uliyati yuklangandir.

Xalqaro huquqda davlatlarning huquqlari va majburiyatlari ularning xalqaro-huquqiy maqomini tashkil etadi⁴.

Xalqaro huquq nazariyasida davlatlar va mustaqil davlat tuzish yo'lida kurashayotgan millatlar va xalqlarning huquq sub'ektliligini e'tirof etish borasidagi munosabatlar turlicha bo'lsa-da, birlamchi sub'ekt sub'ektlar hisoblanadi.

Xalqaro huquqning birlamchi sub'ektlarini hech kim shunday holida yaratib qo'ymaydi. Ularning paydo bo'lishi - ob'ektiv reallik, ijtimoiy taraqqiyotning tabiiy-tarixiy jarayoni natijasidir.

Suveren davlat xalqaro huquqning asosiy sub'ekti hisoblanadi. Davlat - aholiga xalqaro hamjamiyatda ishtirok etish, vakilligini namoyon qilish va manfaatlarini himoya qilish uchun zarur bo'ladigan tashkilot shakli. Davlat maqomini belgilaydigan normalar birinchi navbatda uning huquq sub'ektliligiga nisbatan joriy etiladi. Bir muncha cheklangan va vakillik yo'li bilan huquq sub'ektlilik belgilangan mavjud «qaram» davlatlarning masalasi quyidagi tartibda hal etiladi: davlatchilik shartlariga javob beradigan «qaram» davlat o'zining huquq sub'ektliligini saqlab qoladi. SHu tariqa davlatlarning ham xalqaro hamjamiyatdagi o'rni va tegishli salohiyati belgilanadi.

Xalqaro-huquqiy adabiyotlarda azaldan quyidagi uchta elementga ega tuzilmalarga nisbatan «davlat» tushunchasi qo'llanib kelinadi:

- 1) suveren hokimiyat;
- 2) hudud;
- 3) aholi.

Xalqaro huquq nazariyasida suverenitet deganda, davlatning mustaqilligi, mamlakat ichkarisida davlat hokimiyatining ustunligi va cheklanmaganligi, shuningdek boshqa davlatlar bilan o'zaro munosabatlardagi mustaqilligi va teng huquqligining yuridik ifodasi tushuniladi. Davlat suverenitetining xalqaro-huquqiy va ichki jihatlari quyidagilardan iborat:

⁴ Lukashuk I.I., Saidov A.X. Hozirgi zamon xalqaro huquq nazariyasi asoslari. Darslik. - T. "SHarq", 2004, 124-bet

birinchidan, suverenitetning xalqaro-huquqiy jihatida deganda, shu narsa anglashiladiki, xalqaro huquq o'z sub'ekti va xalqaro munosabatlar ishtirokchisi sifatida davlat organlarini yoki alohida mansabdor shaxslarni emas, balki yaxlit holda davlatni ko'zda tutadi. Bunda davlatning tegishli vakolatga ega mansabdor shaxsi bajargan barcha xalqaro-huquqiy ahamiyatga ega harakatlarni shu davlat bajargan, deb hisoblanadi;

ikkinchidan, suverenitetning ichki jihatida davlat hokimiyatining mamlakat ichkarisida va xorijda hududiy ustunligi va siyosiy mustaqilligini ko'zda tutadi.

Davlatning o'z suveren huquqlarini ro'yobga chiqarishida «yurisdiksiya» tushunchasi suverenitetning namoyon bo'lishi sifatida katta ahamiyat kasb etadi. Ko'lam jihatidan - to'liq va cheklangan yurisdiksiya, faoliyat sohasi bo'yicha - hududiy v ekstrahududiy, hokimiyatga xoslik mazmuniga ko'ra, qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi, sud yurisdiksiyalari farqlanadi.

Hududiy ustunlik mavqeidan kelib chiqqan holda, davlat o'z hududi doirasida to'liq yurisdiksiyani amalga oshiradi. SHaxsiy ustunlik mavqei nuqtai nazaridan esa, xorijda o'z fuqarolariga nisbatan cheklangan yurisdiksiyani amalga oshiradi.

Tabiiyki, yurisdiksiya xalqaro huquqda tan olingan immunitetlarni saqlagan holda amalga oshirilishi kerak. Immunitet suveren tenglik printsipidan kelib chiqadi. Ilgari immunitet mutlaq bo'lib, xorijiy davlatning har qanday faoliyatiga va uning mulkiga taalluqli hisoblanardi. XIX asr oxirlaridan boshlab to bugunga qadar cheklangan immunitet kontsepsiyasi keng e'tirof etila boshlandi. Ushbu kontsepsiyaga ko'ra, davlat suveren hokimiyat tashuvchisi (sohibi) sifatida o'z davlat hokimiyati mavqeidan kelib chiqib, sodir etadigan munosabatlar doirasi bilan cheklanadi.

Xalqaro huquq nazariyasida davlatlarning quyidagi asosiy huquqlari qayd etiladi:

- 1) suveren tenglik;
- 2) mustaqillik va o'zining barcha qonuniy huquqlarini ro'yobga chiqarish;

3) o'z hududi va shu hududdagi barcha shaxslar va mol-mulk ustidan (xalqaro huquqda tan olingan immunitetlarga amal qilingan holda) o'z yurisdiksiyasini joriy etish;

4) boshqa ichki davlatlar bilan teng huquqlilik;

5) tamomila o'zining ichki vakolatlariga kiradigan masalalarni hal etishda o'z mustaqilligini muhofazalash;

6) xalqaro hamjamiyatning boshqa a'zolari bilan hamkorlik qilish;

7) qurolli hujumga qarshi individual yoki jamoa tarzida o'zini o'zi mudofaa qilish.

Xalqaro huquq nazariyasida davlatlarning asosiy majburiyatlariga quyidagilar kiritiladi:

- boshqa davlatlar suverenitetini hurmat qilish;
- boshqa davlatlarning ichki va tashqi ishlariga aralishishdan tiyilib turish;
- boshqa davlat hududida nizolar qo'zg'ashdan tiyilib turish;
- inson huquqlarini hurmat qilish;
- xalqlarning o'z taqdirini o'zi belgilash huquqini hurmat qilish;
- o'z hududida xalqaro ko'lamdagi tinchlikka tahdid solmaydigan shart-sharoit joriy etish;

- boshqa davlatlar bilan ikki o'rtada yuzaga kelgan nizolarni va o'zi jalb etilgan xalqaro ko'lamdagi mojaroli vaziyatlarni tinch vositalar yordamida hal etish;

- boshqa davlatning hududiy daxlsizligiga yoki siyosiy mustaqilligiga qarshi kuch ishlatish tahdididan yoxud kuch ishlatishdan yoki xalqaro huquqqa mos kelmaydigan boshqa hatti-harakatlardan tiyilib turish;

- alohida tartibda va boshqa davlatlar bilan hamjihatlikda xalqaro tinchlik va xavfsizlikni qo'llab quvvatlash;

- boshqa davlatning kuch ishlatmaslik printsipligiga xilof ravishda orttirgan hududlarini tan olishdan tiyilib turish;

- o'zining xalqaro majburiyatlarini sidqidildan bajarish;

- atrof muhit muhofazasi borasida g'amxo'rlik qilish.

Xalqaro huquqda davlatlar sub'ektlilik huquqining ikkita jihati mavjud:

birinchidan, huquq layoqati - xalqaro huquq bo'yicha huquq va majburiyatlarga ega bo'lish layoqati;

ikkinchidan, muomala layoqati - xalqaro huquq bo'yicha huquq va majburiyatlarni mustaqil ravishda amalga oshirish layoqati.

Aslida xalqaro-huquqiy layoqatlilik va xalqaro muomala layoqatliligi o'zaro ajralmasdir. Ammo shunday vaziyatlar yuz berishi mumkinki, davlat xalqaro huquq sub'ekti maqomini saqlagan holda to'liq yoki qisman muomala layoqatisiz bo'lib qoladi. Masalan, Ikkinchi jahon urushi yillarida gitlerchilar Germaniyasi istilo etgan davlatlar o'z huquq layoqatini saqlab qolgan, ularning muomala layoqatliligini esa cheklangan me'yorda muhojirlikdagi hukumatlar amalga oshirib turgan.

2. DAVLAT YURISDIKTSIYASI VA DAVLAT IMMUNITETI

Davlat suverenitetini ro'yobga chiqarishda yurisdiksiya tushunchasi katta ahamiyat kasb etadi. Davlat yurisdiksiyasi suverenitetning namoyon bo'lishi sifatida davlat hokimiyati, uning hajmi (ko'lami) va faoliyat sohasini bildiradi.

Davlat yurisdiksiyasi turli mezonlarga ko'ra har xil ko'lam va shaklda amalga oshiriladi. Odatda, ko'lami bo'yicha davlat yurisdiksiyasi to'liq va cheklangan, faoliyat sohasi bo'yicha-hududiy) va eksterritorial, hokimiyat mazmun-mohiyatiga ko'ra- qonun chiqaruvchi, ijro etuvchi va sud yurisdiksiyalariga bo'linadi.

Davlat hududiy ustunlik ta'siri o'laroq, o'z hududi doirasida to'liq yurisdiksiyani amalga oshiradi.

SHaxsan ustunlikning ta'siri natijasida u chet eldagi o'z fuqarolariga nisbatan cheklangan yurisdiksiyani amalga oshiradi. Bunda mamlakat huquqi ustunlik kuchiga ega bo'ladi. Xorijiy davlat mahalliy huquq taqiqlagan xulq-atvorni tayin eta olmaydi.

Xorijiy mamlakat hududida davlat o'z hokimiyatining ayrim vakolatlarini amalga oshirishi ham mumkin. Uning organlari chet elda davlat, uning fuqarolari va tashkilotlari manfaatlarini himoya etadi, ma'lum bir me'yorda ularning faoliyatini nazorat qiladi. Diplomatik vakolatxonalar va konsullar tegishli fuqarolar va yuridik shaxslar o'z davlati qonunlariga amal qilishini, shuningdek ushbu sub'ektlar o'z huquqlaridan foydalanishda kamsitilmasligini kuzatib boradi, xizmat o'tilayotgan mamlakat bilan o'z davlatlari o'rtasidagi xalqaro shartnomalarning bajarilishini nazorat qiladi, harbiy xizmatga majburlarning hisob-kitobini yuritadi, nizosiz yurisdiksiya aktlarini (fuqarolik holati aktlari, notarial harakatlar va boshqalarni) amalga oshiradi. Jumladan, 1993 yildagi MDH mamlakatlarida fuqarolik, oila va jinoyat ishlari bo'yicha huquqiy yordam to'g'risidagi ko'p tomonlama konventsiyaning 12-moddasi 2-bandiga muvofiq, tomonlar «o'z fuqarolarini o'zlarining diplomatik vakolatxonalari va konsullik muassasalari orqali so'roq qilish» huquqiga egadir.

Davlat hududida chet el qurolli kuchlarining joylashtirilishi to'g'risidagi bitimlar ayniqsa o'ziga xos ahamiyatga ega bo'lib, bunda mamlakat hududining muayyan qismida xorijiy davlat yurisdiksiyasi deyarli to'liq ravishda amal qiladi.

O'zbekiston Respublikasining Jinoyat kodeksiga chet el fuqarolari O'zbekiston hududidan tashqarida sodir etgan jinoyatlari uchun, agar bu jinoyatlar O'zbekiston Respublikasi fuqarosi, jamiyati yoki davlat manfaatlariga qarshi qaratilgan bo'lsa, jinoiy javobgarlikka tortilishi mumkinligini ko'zda tutuvchi qoida ham kiritilgan.

Davlat butunligicha xalqaro huquq sub'ekti hisoblanadi. Hozirgi kunda 192 ta BMT a'zolaridan 171 tasi unitar davlat hisoblanadi. SHu bilan birga, xalqaro muloqotda nafaqat davlatlarning o'zi, balki ularning ma'muriy - hududiy birliklari ham ishtirok etadi. Turli davlatlarning shaharlari, viloyatlari, provintsiyalari o'rtasidagi xalqaro aloqalar, odatda, transchegaraviy (chegaralararo) hamkorlik, deb ataladi. Davlatlarning o'zaro munosabatlari tizimida bunday hamkorlik ko'lami tobora kengayib bormoqda. Bu hamkorlik, 1992 yildagi Xel'sinki hujjatida aytilishicha, iqtisodiy va ijtimoiy tengsizlikka barham berish, etnik

guruhlar o'rtasidagi munosabatlarni yaxshilash hamda davlatlar va xalqlarning ahil-inoqligini mustahkamlashda ko'maklashadi⁵.

Ma'muriy – hududiy birliklarning xalqaro aloqalari ularni mutlaqo xalqaro huquq sub'ektiga aylantirmaydi. Transchegaraviy aloqalar o'rnatishga yo'l qo'yiladigan hamkorlik sohalari, ularning shakllari va ma'muriy - hududiy tuzilmalar vakolatlarining hajmi davlat konstitutsiyasida belgilangan bo'ladi. Masalan, Belgiyaning 1980 yilgi Konstitutsiyasida xalqaro madaniy hamkorlik va shaxsga doir masalalar bo'yicha hamkorlik jamoalar vakolatiga mansubligi belgilangan. Belgiya bilan jamoalar vakolatiga doir masalalar bo'yicha shartnomalar tuzish chog'ida muzokarlarda ana shu jamoa kengashlari ishtirok etadi. Belgiya Hukumatining bayonot berishicha, jamoalarning xorijiy hamkorlari bilan tuzgan bitimlari xalqaro shartnoma mazmuniga ega emas va shu bois ular Belgiya davlatiga majburiyat yuklamaydi. Ana shu oxirgi qoidaga ko'ra, davlat o'zining tarkibiy qismlari hisoblangan tomonlarning bitimlari yuzasidan javobgar sanalmaydi.

Bu kabi aloqalarning mavjudligi davlatlarning tegishli xalqaro bitimlarida belgilanadi. Masalan, Rossiya va Frantsiya o'rtasidagi 1992 yildagi SHartnomaga muvofiq, tomonlar «ma'muriy – hududiy tuzilmalarning o'zaro to'g'ridan - to'g'ri aloqalarini rag'batlantirish» majburiyatini o'z zimmalariga olgan.

Davlatlar tarkibida xalqaro jabhadagi imkoniyatlari boshqa hududiy tuzilmalarga nisbatan anchagina keng bo'lgan avtonomiyalar ham uchrashi mumkin. Gollandiya tarkibiga, misol uchun, Niderlandiya Antil orollari avtonom tuzilma sifatida kirgan. Ularning sharq mamlakatlari bilan aloqalarini hisobga olgan holda, tegishli masalalarni, albatta avtonomiya vakolati doirasida, o'zlari hal etishlari uchun huquq berilgan. Bu aloqalarni tartibga solishda Gollandiya shartnomalari, masalan, 1986 yildagi Aruba oroli va AQSH o'rtasida havo parvozi to'g'risidagi Gollandiya-Amerika bitimi xalqaro-huquqiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Bunday bitimlarni qabul qilishning alohida protsedurasi belgilangan. Bu

⁵ Lukashuk I.I., Saidov A.X. Hozirgi zamon xalqaro huquq nazariyasi asoslari. Darslik. - T. "SHarq", 2004, 130-bet

jarayonda Gollandiya davlati hukumati va parlamenti, shuningdek avtonomiya parlamenti ishtirok etadi.

Federatsiya - ittifoq davlat - sub'ektlari o'z ichki ishlarida muayyan mustaqillikka ega bo'lgan o'ziga xos davlat tuzilmasi. Hozirgi kunda dunyoda 21 ta federativ davlat mavjud. SHulardan beshtasi Yevropa va Osiyoda, 6 tasi Amerikada, 3 tasi Afrikada va 2 tasi Avstraliya va Okeaniyada joylashgan. Federativ davlatda tashqi munosabatlar markaziy hokimiyat qo'lida to'plangan bo'ladi. Masalan, 1933 yildagi Davlatlarning huquqlari va majburiyatlari to'g'risidagi amerikalalararo konventsianing 2-moddasida ushbu norma quyidagicha ifodalangan: «Federativ davlat xalqaro huquq oldida faqat yagona bir shaxsni tashkil etadi». Xalqaro-huquqiy amaliyot ushbu normani tasdiqlaydi.

Bir qancha federatsiyalar mavjudki, ularning sub'ektlari federal hukumat nazorati ostida cheklangan doiradagi masalalar (chegara, madaniyat, huquq - tartibot, iqtisodiy aloqalar) bo'yicha xalqaro bitimlar tuzish huquqiga ega hisoblanadi. GFR, SHveytsariya, Avstriya, AQSH va Kanada ana shunday federatsiyalar qatoriga kiradi.

Tarixan sub'ektlar konstitutsiya bo'yicha suveren sanalgan va xalqaro huquq sub'ektlari maqomiga da'vogarlik qilishi mumkin bo'lgan ikkita federatsiya ma'lum. Bular - SSR Ittifoqi va Yugoslaviya federatsiyasidir. Ayni chog'da, ularning bunday sub'ektlik huquqiga egaligi sezilarli darajada rasmiy - yuridik mazmun kasb etgan edi.

Rossiya Konstitutsiyasida tashqi siyosat, xalqaro munosabatlar, xalqaro shartnomalar Federatsiya tasarrufiga o'tkazilgan (71-moddaning «k» bandi). Federatsiya sub'ektlariga kelsak, ularning xalqaro va tashqi iqtisodiy aloqalarni amalga oshirish borasidagi imkoniyatlari Federatsiya va sub'ektlarning qo'shma tasarrufiga o'tkazilgan bunday aloqalarni muvofiqlashtirish haqida so'z yuritilgan moddada ko'zda tutilgan (72-modda). Sub'ektlar «aloqa»larni, federatsiya esa «munosabat»larni qo'llab-quvvatlaydi. Bunday farqlanish davlatlararo munosabatlar bilan sub'ektlarning xalqaro aloqalariga bir xil darajada qaramaslik nuqtai nazaridan kelib chiqqandir.

Bu xulosani 1995 yil 13 oktyabrdagi «Tashqi savdo faoliyatini davlat tomonidan tartibga solish to'g'risida»gi Federal qonun ham tasdiqlaydi. Rossiya Federatsiyasi sub'ektlarining tashqi savdo faoliyati sohasidagi vakolatlariga bag'ishlangan 8-moddada qayd etilishicha, sub'ektlar o'z vakolatlari doirasida «xorijiy federativ davlatlar sub'ektlari, xorijiy davlatlarning ma'muriy-hududiy tuzilmalari bilan tashqi savdo aloqalari sohasida bitimlar tuzish» huquqiga egadir.

1995 yil 15 iyuldagi «Rossiya Federatsiyasi xalqaro shartnomalari to'g'risida»gi Federal qonunda ko'zda tutilishicha, agar Federatsiya shartnomasi sub'ekt tasarrufidagi masalalarga daxl qilsa, u holda uning organlari bilan kelishuv talab etiladi (4-modda). Sub'ektlar Federatsiyaga shartnoma tuzishga doir o'z tavsiyalarini taqdim etish huquqiga ega.

SHartnomalarni ratifikatsiya qilish va to'xtatish haqidagi qarorlar sub'ektlarning vakillik organi - Federatsiya Soveti tomonidan ko'rib chiqilishi kerak. Sub'ektlar o'z vakolatlari doirasida Rossiya Federatsiyasi shartnomalarining bajarilishini ta'min etadi (32-moddaning 3-bandi). Federatsiyaning hokimiyat organlari bilan sub'ektlar o'rtasida yuzaga keladigan vakolatlarga oid nizolar Rossiya Federatsiyasi Konstitutsiyaviy sudida hal etiladi. SHunday qilib, Rossiya Federatsiyasi sub'ektlari Federatsiyaning shartnomaviy munosabatlariga ta'sir etish imkoniyatiga ega hisoblanadi.

Xalqaro huquq normalari davlatlararo munosabatlarni tartibga solishning ko'p asrlik tajribalarini o'zida mujassam etadi. Bu borada xalqaro huquq mamlakat huquqining uzviy qismi hisoblangan Germaniya tajribasi ayniqsa e'tiborga molikdir. GFR Federal Konstitutsiyaviy sudi 1973 yilda Federatsiya sub'ektlari o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solishda Konstitutsiyaning hal qiluvchi o'rnini tasdiqlagan va shu bilan birga, bunday tartibga solish mavjud bo'lmagan joylarda Federatsiyaga a'zo davlatlar o'rtasidagi munosabatlar xalqaro huquq normalari bilan tartibga solinishini belgilab bergan.

Davlat chegarasi deganda, uning yuzasi bo'ylab o'tkazilgan va davlat hududi sarhadlarini, ya'ni hududiy yurisdiksiya makonini belgilab bergan, yuridik jihatdan asoslangan shartli chiziq tushuniladi.

CHegarani doimo davlatning o'zi o'rnatadi, ammo faqat shartnoma shaklidagi xalqaro bitim yoki boshqa davlatlarning sukut saqlash ko'rinishidagi tan olishi bilan tasdiqlangan chegara chizig'igina qonuniy deb e'tirof etiladi.

O'zbekiston Respublikasi chegaralarni shartnomaviy negizda mustahkamlash zaruratiga asoslanadi. Bunda O'zbekiston ichki va xalqaro xavfsizlikni ta'minlash, chet el davlatlari bilan o'zaro manfaatli hamkorlik, davlatlarning suvereniteti va hududiy yaxlitligini va davlat chegaralarining daxlsizligini o'zaro hurmat qilish, chegara muammolarini tinch yo'l bilan hal etish printsiplariga amal qilmoqda. O'zbekistonning chegara to'g'risidagi qonunchiligi xalqaro shartnomalarga asoslanadi.

O'zbekiston beshta davlat bilan chegararosh bo'lib, mamlakatimiz chegarasining uzunligi qariyb 7 ming kilometrni tashkil etadi. Davlat chegarasini belgilash, o'zgartirish, himoya qilish va qo'riqlash sohasidagi munosabatlar «O'zbekiston Respublikasining davlat chegarasi to'g'risida»gi qonun bilan tartibga solinadi⁶. Ushbu qonunda O'zbekiston Respublikasining davlat chegarasi mamlakat hududi doirasini belgilovchi chiziqdan va bu chiziq bo'ylab o'tuvchi vertikal sathdan iboratligi ko'rsatilgan. Bu tushuncha xalqaro huquq normalariga mos kelib, O'zbekiston hududining barcha tabiiy ko'rinishlariga- quruqlikda, suvda, yer ostida va havo bo'shlig'idagi makon chegaralarini belgilaydi.

CHegara chiziqlari shartnomada yoki davlatning qonun hujjatida batafsil bayon etiladi va xaritada chiziladi. Bu bosqich *delimitatsiya* deb ataladi. Keyin chegara joyning o'zida belgilanadi, chegaraga oid belgilar o'rnatiladi, tegishli hujjatlar tayyorlanadi. Bu chegaralar demarkatsiyasi bosqichidir. Davlatlar amaliyotida, shuningdek, redemarkatsiya bosqichi ham ma'lumki, u ilgari o'rnatilgan chegaralarning tiklanishi yoki yangilanishini anglatadi. Ba'zan redemarkatsiya chegaralarni xalqaro huquqning umumiy normalariga muvofiqlashtirgan holda, hududlarni o'zaro almashish, ularni boshqa tomonga topshirish bilan ham bog'liq bo'ladi.

⁶«O'zbekiston Respublikasining davlat chegarasi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning axborotnomasi, 1999, № 9, 217-m.

Masalan, 2003 yil 24 noyabrda O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining «O'zbekiston Respublikasining qo'shni davlatlar bilan davlat chegarasi chizig'ini belgilash tartibi to'g'risida»gi 530-son qarori qabul qilingan. Mazkur qarorga asosan, «O'zbekiston Respublikasining davlat chegarasi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining qonuniga muvofiq, O'zbekiston Respublikasining qo'shni mamlakatlar bilan davlat chegarasi chizig'ini belgilash ishlari tashkil etiladi⁷.

Xalqaro huquqda chegaralarni delimitatsiya qilishning bir qancha usullari qayd etilgan. Xususan, *quruqlik chegaralarini* ahamiyatli nuqtalar, rel'ef chiziqlari yoki ravshan ko'rinib turadigan mo'ljallar bo'ylab o'tkazish maqsadga muvofiqdir. Bunga misol sifatida daryolar, tog'lar va hokazolarni ko'rsatish mumkin. Bunday chegaralar aniq-ravshan farqlanib turadi va kamroq tushunmovchiliklarni keltirib chiqaradi. Ular *tabiiy* chegaralar deb ataladi.

SHuningdek, astronomik chegaralar ham borki, ular jo'g'rofiy to'ring meridian va parallel chiziqlari orqali o'tgan bo'ladi. Masalan, Filippin va Mal'div orollarining chegaralari xuddi shu taxlit o'rnatilgan. Afrikadagi mustamlaka hududlar sarhadlarini belgilashda ham bunday chegaralar keng qo'llanilgan.

Davlatlarning hududiy yurisdiksiyasidagi dengiz maydonlari, ayniqsa yagona iqtisodiy hudud yoki kontinental shel'f kabi keng maydonlar bo'ylab yonlama chegara chizig'i o'tkazishda muayyan qiyinchiliklar yuzaga kelishi tabiiy. Xalqaro huquqda kodifikatsiyalangan odat normalariga muvofiq, bunday chegaralashlar chog'ida adolat printsipli katta ahamiyat kasb etadi. Bunday chegaralashning texnik usuliga ko'ra, agar davlatlarning qirg'oq bo'yi hududlari bir-biriga qarama-qarshi yotgan bo'lsa-oraliq chiziq va agar davlatlarning qirg'oq bo'yi hududlari bir-biriga taqalgan, chegaradosh bo'lsa - teng turuvchi chiziqlar o'tkaziladi.

Milliy qonunchilik va xalqaro shartnomalar yordamida chegarada chegara rejimi (tartibi) o'rnatiladi. Uning maqsadi - davlat xavfsizligini ta'minlash, shuningdek qonuniy aloqalarga ko'maklashuvchi va davlat manfaatlariga zid kirish

⁷ O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining 2003 yil 24 noyabrdagi 530-son qarori.

va chiqishlarga to'siq bo'luvchi o'ziga xos filʼtr sifatida xizmat qilishdan iborat. Tegishli hujjatlar asosida va maxsus o'tish joylaridagina chegarani kesib o'tishga ruxsat etiladi. Faqat avariya, tabiiy ofatlar va boshqa shu kabi favqulodda holatlardagina noqonuniy ravishda chegarani transport vositalarida, shu jumladan havo va dengiz kemalarida kesib o'tish uchun yo'l qo'yiladi. CHegara rejimi «O'zbekiston Respublikasining davlat chegarasi to'g'risida»gi qonunda belgilangan.

CHegarlarga taalluqli xalqaro huquqda *barqarorlik* tendentsiyasi namoyondir:

birinchidan, chegaralar to'g'risidagi shartnomaga nisbatan shartnoma tuzilgan shart-sharoitning tubdan o'zgargani to'g'risidagi izohni shartnomani to'xtatish uchun asos sifatida qo'llab bo'lmaydi (Xalqaro shartnomalar bo'yicha Vena konventsiyasi 62-moddasining 2-bandi). Demak, shart-sharoit o'zgarganini sabab qilib, chegaralarni bir tomonlama tartibda o'zgartirish mumkin emas;

ikkinchidan, xalqaro huquqda huquqiy vorislik bo'yicha amal qilish printsipli odat tusiga kirgan. Unga ko'ra, voris davlat unga avvalgi davlatdan o'ziga o'tgan hudud chegaralarini tan olishi zarur. Bu printsipl ilk bor XX asrda Lotin Amerikasida amaliyotga kiritilgan edi.

XX asrda ushbu printsiplni Afrikaning mustamlakachilik zulmidan ozod bo'lgan bir qancha davlatlari o'rtasidagi chegara nizolarini hal etishda BMT Xalqaro sudi keng qo'llagan. SSSRning sobiq ittifoqdosh respublikalari o'rtasida mavjud bo'lgan ma'muriy bo'linish chiziqlarini davlat chegaralari sifatida tan olgan sobiq ittifoqdosh respublikalar - mustaqil davlatlar tajribasida ham xuddi ana shu printsipl qo'llanilganini kuzatish mumkin.

Davlatlarning suveren tengligi printsiptan davlatlar bir-birining hokimiyatiga nisbatan immunitetga, ya'ni daxlsizlik huquqiga egaligi kelib chiqadi. Bunga kengroq yondashiladigan bo'lsa, bir davlatning na qonun chiqaruvchi, na ijroiya va na sud hokimiyatining ta'sir kuchi boshqa bir davlatda amal qilmaydi.

Davlatlarning o'zaro munosabatlarida sud immuniteti alohida ahamiyat kasb etadi. Davlat boshqa davlatning sudiga chaqirilishi va uning mol-mulki da'voni ta'minlash maqsadida qamoqqa olinishi mumkin emas. SHuningdek, bir davlatga nisbatan boshqa davlat sud hokimiyatining ijro harakatlari amalga oshirilmaydi.

Immunitetga bo'lgan ehtiyoj davlatlar o'rtasida rasmiy munosabatlarni qo'llab-quvvatlash talabi, suveren davlatlarning o'zaro bir-birlarining hududida faoliyat ko'rsatish zarurati tufayli yuzaga kelgan. Davlatlar o'z xususiy huquqiy faoliyat (savdo – sotiq, tovar va xizmatlardan foydalanish, ko'chmas mulkka egalik qilish va boshqalar) doirasini kengaytirgani sari vaziyat o'zgarib borgan.

XIX asrning oxirida paydo bo'lgan cheklangan (funktSIONal) immunitet nazariyasi XXI asrga kelib keng miqyosda e'tirof etilmoqda. Ushbu nazariyaga muvofiq, immunitet faqatgina davlat suveren hokimiyat sohibi sifatida faoliyat ko'rsatayotgan munosabatlar, davlat hokimiyati (jure imperii) kuchi asosida amalga oshiriladigan harakatlar bilan cheklanadi. Tijoriy mazmundagi (jure gestionis) huquqiy munosabatlar borasida esa davlat immunitetga ega bo'lmaydi.

Ikkinchi jahon urushidan keyin o'tgan davrda aksariyat davlatlar (Buyuk Britaniya, AQSH, Singapur, Pokiston, JAR, Kanada, Avstraliya) o'zida cheklangan immunitet nazariyasini mujassam etgan qonunlar qabul qilgan. Boshqa mamlakatlarda bu nazariya sud qarori bilan mustahkamlab qo'yilgan. Masalan, GFR Federal konstitutsiyaviy sudining 1963 yildagi qarorida ta'kidlanishicha, immunitet «xorijiy davlat o'z suveren hokimiyatini amalga oshirish tartibida yoki xususiy shaxs sifatida, ya'ni xususiy huquq doirasida harakat qilishi»dan kelib chiqqan holda belgilanadi.

Hozirgi davrda xalqaro huquqning davlat immunitetiga oid normalarini yaratish masalasi kun tartibida turibdi. Yevropa Kengashining 1972 yildagi Davlatlar immuniteti to'g'risidagi Yevropa konventsiyasini va unga qo'shimcha protokolni qabul qilishi bu borada qo'yilgan ilk muhim qadam ekanini ta'kidlash joiz. Konventsiya davlat immunitetining umumiy printsipini tasdiqlash barobarida, uni keng tafsilotli istisnolar ko'magida cheklab ham qo'yadi. Konventsiyada davlatning rasmiy vakillari immuniteti o'z tasdig'ini topgan.

Xalqaro huquqda tan olish, bu xalqaro munosabatlardagi yangi voqelik: yuridik fakt va vaziyat, harakatga rozilik akti, demakdir. Tan olishning barcha turlari ichida davlatlar va hukumatlarni tan olish alohida ahamiyatga egadir.

Xalqaro maydonga yangi davlatning kirib kelishi munosabati bilan davlatni tan olish masalasi kun tartibidan o'rin oladi. Yangi davlatni tan olar ekan, xalqaro hamjamiyat a'zolari u bilan xalqaro-huquqiy munosabatlarga kirishishga rozilik bildiradi.

Davlatlarni tan olish muayyan xalqaro huquq normalari yig'indisi bo'lib, xalqaro huquqning yangi sub'ektlarini xalqaro maydonga chiqishi bilan bog'liq bo'lgan munosabatlarni tartibga soladi. Har qanday yangi davlatni tan olish siyosiy va muayyan huquqiy oqibatlariga olib keladi. SHu ma'noda davlatlarni tan olish odatdagi informativ akt emas, balki xalqaro hayotda tegishli o'zgarishlarga olib keluvchi qadamdir. Boshqacha so'z bilan aytganda, tan olish degani yangi davlat bilan xalqaro aloqalar olib borishga tayyor ekanligini ko'rsatuvchi yuridik holatdir.

Yangi davlat uchun tan olishning yuridik ahamiyati borasida ikki xil - konstituitiv va deklarativ nazariyalar mavjud. Konstituitiv nazariyaga ko'ra, tan olish davlatning xalqaro sub'ektlilik huquqini ta'kidlaydi, ya'ni faktik holatni yuridik holatga aylantiradi. Deklarativ nazariyaga binoan esa, davlat tashkil etilganidayoq, tan olinishidan mustaqil ravishda sub'ektlilik huquqiga ega bo'ladi.

Rasmiy yuridik jihatdan har qanday davlat tashkil topishining asosida xalq irodasi yotadi. Davlat aynan shu xalqning suvereniteti sifatida dunyoga keladi. SHunday qilib, Amerika Davlatlari tashkiloti Nizomida qayd etilganidek, «Davlatning siyosiy jihatdan mavjudligi uning boshqa davlatlar tomonidan tan olinishiga bog'liq emas. Hatto tan olinishiga qadar ham davlat o'z yaxlitligi va mustaqilligini himoya qilish, o'z xavfsizligi va farovonligini ta'minlash huquqiga egadir» (9-modda).

Ayni chog'da, o'z huquqlaridan amalda foydalanish masalasi yangi davlatning boshqa davlatlar tomonidan xalqaro huquq sub'ekti sifatida tan olinishiga bog'liq ekanini ham hisobga olmaslik mumkin emas.

Sobiq SSSR respublikalarining yangi mustaqil davlatlarga aylanishi bilan bog'liq voqealar shuni ko'rsatmoqdaki, davlatlar tan olish aktiga alohida e'tibor bermoqda. Hozirgi kunda mustaqil O'zbekistonni dunyoning 131 davlati tan olgan.

Huquqiy adabiyotlarda va xalqaro amaliyotda keng tarqalgan fikrga ko'ra tan olish to'raligicha tan oluvchi davlatning irodasiga bog'liqdir.

SSSRning tarqalib ketishi munosabati bilan Bryusselda Yevropa hamjamiyatlari Kengashining tashqi ishlar vazirlari ishtirokidagi majlisi bo'lib o'tgan. Bu majlisda «Evropa hamjamiyatlarining SHarqiy Yevropa va Sovet Ittifoqi hududidagi yangi davlatlarni tan olish bo'yicha mezonlari» qabul qilingan. Yevropa hamjamiyatlari a'zolari MDH tarkibiga kiruvchi «mazkur respublikalarning tomonidan talablarni bajarishga shay ekanliklari haqida kafolat olinishi bilanoq» ular bu respublikalarni tan olishlarini ma'lum qilganlar. MDHga a'zo davlatlarning birontasi Yevropa hamjamiyatining bunday harakatlariga qarshi e'tiroz bildirmagan.

Xalqaro huquqda tan olishning ikki turi bor: de-yure va de-fakto. Umumiy qoidaga binoan, davlatni tan olish to'liq va uzil-kesil bo'ladi. Bunday tan olish «de-yure» tan olish, deb ataladi.

Ba'zan davlatning shakllanishi uzoq davom etadigan jarayonga aylanadi. Bunday hollarda vaqtincha, to'liqsiz tan olishdan ham foydalanish mumkin va bu «de-fakto» tan olish, deyiladi. U, odatda, yuridik rasmiyatchiliksiz yarim rasmiy munosabatlarni anglatadi. Mazkur tan olish ko'lami vaziyatdan kelib chiqqan holda o'zgarib turadi.

Xalqaro huquqdagi davlatlarni tan olishning ikki turining bir-biridan farqi ular keltirib chiqaradigan huquqiy oqibatlarining hajmidadir. Agar de-fakto tan olish vaqtincha xususiyatga ega bo'lib, konsullik va ko'pincha savdo aloqalarini o'rnatishga yo'l ochsa, de-yure tan olish esa doimiy xarakterga ega bo'lib, o'zaro diplomatik aloqalar o'rnatish va xalqaro shartnomalar tuzishga yo'l ochadi. Hozirgi kunda amaliyotda tan olishning de-fakto turi deyarli uchramaydi⁸.

⁸ Lukashuk I.I., Saidov A.X. Hozirgi zamon xalqaro huquq nazariyasi asoslari. Darslik. - T. «SHarq», 2004, 180-bet

SHuningdek, ad hoc tan olish, ya'ni muayyan holatda tan olish akti ham mavjud.

4.O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI - XALQARO HUQUQ SUB'EKTI

«O'zbekiston - xalqaro munosabatlarning to'laonli sub'ekti» degan konstitutsiyaviy qoida O'zbekiston Respublikasining hozirgi dunyodagi o'rnini bildiribgina qolmay, mamlakatimizning haqiqatan ham xalqaro hamjamiyatning ajralmas qismi ekanligini anglatadi.

Bu esa quyidagilarni anglatadi:

birinchidan, O'zbekiston suveren davlat sifatida zamonaviy xalqaro huquqning umum e'tirof etgan printsiplari va normalari bilan bog'liq, boshqa majburiyatlar davlatimizning rozilgisiz zimmamizga yuklatilishi mumkin emas;

ikkinchidan, O'zbekiston hududida davlat hokimiyati chegaralanmaydi va xalqaro huquqning hech qaysi bir sub'ekti aralashish huquqiga ega emas, o'zining hududidan tashqarida u o'z hokimiyatini faqat boshqa manfaatdor davlat roziligi bo'lgandagina amalga oshirishi mumkin;

uchinchidan, O'zbekiston xalqaro huquqning boshqa sub'ektlari bilan diplomatik aloqalarni amalga oshirib, ikki tomonlama va ko'p tomonlama xalqaro shartnomalarni tuzib, bevosita davlatlararo munosabatlarda qatnashadi.

Konstitutsiya asosida O'zbekiston Respublikasini xalqaro munosabatlarning teng huquqli sub'ekti sifatida bildiruvchi huquqiy asoslar yaratildi. O'zbekistonning tashqi siyosiy va tashqi iqtisodiy aloqalarini ta'minlab beruvchi davlat organlari shakllantirildi. Ko'p partiyaviylik va muqobillik asosida hamda butun xalqimizning qatnashuvi natijasida mamlakatimiz Prezidenti va Oliy Majlis deputatlari saylandilar. Tashqi ishlar vazirligining funktsiyalari va faoliyatining yo'nalishlari tubdan o'zgartirildi. Tashqi iqtisodiy aloqalar vazirligi va Tashqi iqtisodiy faoliyat banki tashkil etildi, tashqi savdo bilan shug'ullanuvchi firmalarning maxsus tizimi shakllantirildi, xorijiy firma, bank va kompaniyalarning vakolatxonalari ochildi.

O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosatining asosiy printsiplari Konstitutsiyaning 17-moddasida o'zining qonuniy aksini topgan. «Tashqi siyosat» tushunchasi davlatning xalqaro ishlardagi umumiy kursini o'z ichiga oladi. Tashqi siyosat davlatning boshqa davlatlar va xalqlar hamda xalqaro tashkilotlar bilan o'zaro aloqalarini o'z ichiga oluvchi maqsad va vazifalarini qamrab oladi.

O'zbekiston Respublikasi tashqi siyosati va xalqaro faoliyati O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasi normalari va printsiplariga asoslanadi.

Diplomatiya tashqi siyosatni amalga oshirishning o'ta muhim vositasi hisoblanadi. Aynan tashqi siyosat diplomatiyaning maqsad va vazifalarini, ya'ni tashqi siyosatni amalga oshirishda foydalaniladigan shakllar, vositalar va usullar, amaliy tadbirlar majmuasini namoyon etadi hamda belgilab beradi.

O'zbekiston tashqi siyosatining asosiy maqsadi davlat suverenitetini himoya qilish, ijtimoiy yo'naltirilgan iqtisodiyotni shakllantirishga yordam beruvchi xalqaro sharoitlarni yaratish, tinchlik, xalqaro va mintaqaviy xavfsizlikni ta'minlash maqsadida o'zaro manfaatli hamkorlikni o'rnatishdir.

O'zbekiston Respublikasi o'zining tashqi siyosatini amalga oshirishda quyidagi ustuvor holatlardan kelib chiqadi:

birinchidan, milliy davlatchilik manfaatlarining ustuvorligi sharoitida o'zaro manfaatlarni to'liq hisobga olish;

ikkinchidan, insonlar va davlatlar orasidagi o'zaro munosabatlarda umuminsoniy qadriyatlar ustuvorligini tan olgan holda O'zbekiston xalqaro aloqalarda tinchlik va xavfsizlikni mustahkamlash, nizolarni tinch yo'l bilan bartaraf etishni yoqlab chiqmoqda. O'zbekiston yadro qurolidan ozod hudud bo'lib qoladi, agressiv ruhdagi harbiy bloklar va ittifoqlarga a'zo bo'lmaydi, inson huquqlari bo'yicha xalqaro standartlarni tan oladi va o'z sodiqligini e'lon qiladi;

uchinchidan, O'zbekiston Respublikasining tashqi siyosati tinchlik, o'zaro foyda, ichki ishlarga aralashmaslik printsiplariga, mustaqillikni va suverenitetni chegaralovchi hamda davlatlararo munosabatlarni mafkuralashtirishga qaratilgan harakatlarga yo'l qo'yilmaydigan printsiplarga quriladi.

to'rtinchidan, O'zbekiston tashqi siyosatda ochiqlik printsihini turli xil mafkuraviy qarashlardan xoli ravishda amalga oshirib, barcha tinchliksevar davlatlar bilan keng tashqi aloqalarni o'rnatmoqda;

beshinchidan, O'zbekiston xalqaro huquq normalarinig milliy qonunchilikdan ustunligin tan oladi, xalqaro-huquqiy standartlarni hurmat qiladi.

O'zbekiston Respublikasining boshqa davlatlar bilan bo'lgan munosabatlari davlatlarning suveren tengligi, kuch ishlatmaslik va kuch bilan tahdid solmaslik, chegaralarning daxlsizligi, nizolarni tinch yo'l bilan hal etish, boshqa davlatlarning ichki ishlariga aralashmaslik va xalqaro huquqning boshqa norma va printsiplariga asosan quriladi. Ushbu printsiplarning Konstitutsiyada mustahkamlangani ushbu printsiplarning O'zbekiston hududida ichki qonun sifatida qabul qilinishini hamda milliy qonunchilikni to'liq xalqaro qonunchilikka moslashtirilishini, ularning davlat hokimiyati organlari, mansabdor shaxslar va fuqarolarning to'liq hurmat qilishini bildiradi.

XULOSA

Kurs ishini yozish natijasida quyidagi xulosalarga kelindi:

- Davlatlarning hamjihat, uyg'un umumiy irodasi sub'ektlar irodasining shunchaki bir yig'indisi emas, balki u davlatlarning ichki va xalqaro hayoti shart-sharoitlarini o'zida aks ettiruvchi birdamlik samarasidir.
- Davlatlararo tizimning normativ asosini xalqaro huquq normalari tashkil etadi. Xalqaro huquq davlatlararo tizim o'rtasidagi munosabatlarni tartibga solib turuvchi huquqiy vositadir.
- Davlatlararo xalqaro munosabatlarni shu munosabatlarning mustaqil sub'ektlari o'rtasida o'zaro huquq va majburiyatlarni o'rnatish yo'li bilan tartibga soluvchi alohida yuridik normalar tizimi sifatida xalqaro huquq o'ziga xos norma ijodkorligi jihatlariga ega.
- Xalqaro huquq sub'ekti o'z imkoniyatlari va yuridik xususiyatlari tufayli xalqaro huquq bo'yicha muayyan huquq va majburiyatlarga ega bo'lishga va uning normalarini yaratish va amalda tatbiq etishda qatnashishga qodir mustaqil tuzilmadir.
- Xalqaro huquq sub'ekti - o'zinig imkoniyatlari va yuridik xususiyatlari evaziga xalqaro huquq bo'yicha huquq va majburiyatlarga ega bo'lishga, ushbu normalarni yaratish va amalga oshirish jarayonida ishtirok etishga qodir mustaqil tuzilma.
- huquqning alohida tizimi sifatida xalqaro huquq o'ziga xosligi, xalqaro huquq sub'ektiga xosligi va nihoyat xalqaro huquq - sub'ektlilikning o'ziga xos jihatlarini belgilab berishi bilan ajralib turadi. Xalqaro huquq - sub'ektlilikning mazmun-mohiyatini bunday sub'ektning xalqaro huquqiy normalaridan kelib chiqadigan asosiy huquq va majburiyatlari tashkil etadi.
- Davlatlar xalqaro huquqning birlamchi sub'ektlaridir. Ularning xalqaro-huquqiy layoqati tashkil topganlik fakti bilan birga paydo bo'ladi. Xalqaro huquqning boshqa sub'ektlari esa, bunday maqomga davlatlar tufayligina erishadilar.

- Xalqaro huquq nazariyasida davlatlar va mustaqil davlat tuzish yo'lida kurashayotgan millatlar va xalqlarning huquq sub'ektliligini e'tirof etish borasidagi munosabatlar turlicha bo'lsa-da, birlamchi sub'ekt sub'ektlar hisoblanadi.
- Davlatning o'z suveren huquqlarini ro'yobga chiqarishida «yurisdiksiya» tushunchasi suverenitetning namoyon bo'lishi sifatida katta ahamiyat kasb etadi.
- Davlatlarning suveren tengligi printsipidan davlatlar bir-birining hokimiyatiga nisbatan immunitetga, ya'ni daxlsizlik huquqiga egaligi kelib chiqadi. Bunga kengroq yondashiladigan bo'lsa, bir davlatning na qonun chiqaruvchi, na ijroiya va na sud hokimiyatining ta'sir kuchi boshqa bir davlatda amal qilmaydi.
- O'zbekiston - xalqaro munosabatlarning to'laqonli sub'ekti degan konstitutsiyaviy qoida O'zbekiston Respublikasining hozirgi dunyodagi o'rnini bildiribgina qolmay, mamlakatimizning haqiqatan ham xalqaro hamjamiyatning ajralmas qismi ekanligini anglatadi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. O'zbekiston Respublikasi Konstitutsiyasi . – T.: O'zbekiston, 2012
2. Karimov I.A. O'zbekiston mustaqillikka erishish ostonasida. - T.: O'zbekiston, 2011.
3. Karimov.I.A.Mamlakatimizda demokratik islohotlarni yanada chuqurlashtirish va fuqarolik jamiyatini rivojlantirish kontseptsiyasi. - T.: O'zbekiston, 2010.
4. O'zbekiston Respublikasi Prezidenti I.A.Karimovning «Yuksak bilimli va intellektual rivojlangan avlodni tarbiyalash – mamlakatni barqaror taraqqiy ettirish va modernizatsiya qilishning eng muhim sharti» mavzusidagi xalqaro konferentsiyaning ochilish marosimida so'zlagan nutqi // Xalqaro konferentsiya materiallari, T.: O'zbekiston - 2012.
5. I.A.Karimov. O'zbekiston: milliy istiqlool, iqtisod, siyosat, mafkura. T.1., T.: O'zbekiston, 1994
6. «O'zbekiston Respublikasining xalqaro shartnomalari to'g'risida» O'zbekiston Respublikasining qonuni, 1995 yilda 22 dekabrda qabul qilingan // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi, 1995. -№12.
7. «O'zbekiston Respublikasining chet davlatlardagi diplomatiya vakolatxonalarining boshliqlarini tayinlash hamda chaqirib olish tartibi to'g'risida» O'zbekiston Respublikasining qonuni (1992 yil 3 iyulda qabul qilingan) // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisining axborotnomasi, 1992.- № 9
8. «O'zbekiston Respublikasining davlat chegarasi to'g'risida»gi O'zbekiston Respublikasining qonuni // O'zbekiston Respublikasi Oliy Majlisning axborotnomasi, 1999, № 9
9. Birlashgan millatlar tashkiloti Nizomi // O'zbekiston Respublikasi va inson huquqlari bo'yicha xalqaro shartnomalar. T.: Adolat, 2002
10. Odilqoriev X.T., Ochilov B.E. Hozirgi zamon xalqaro huquqi. - Xalqaro huquq. - T.: Adolat, 2002.
11. Mamatkulov A. Xalqaro huquq. - T.: Adolat, 1997.
12. Saidov.A. Xalqaro huquq. - T.: Adolat, 2001.

13. Lukashuk I.I., Saidov A.X. Hozirgi zamon xalqaro huquq nazariyasi asoslari. Darslik. - T. "SHarq", 2004

Elektron ta'lim resurslari:

1. www.pedagog.uz
2. www.Ziyonet.uz
3. <http://www.Norma.uz>
4. <http://www.Lex.uz>
5. <http://www.Law library.ru>